

TISZA ISTVÁN ÉS AZ IRODALOM

ÍRTA: ZSIGMOND FERENC

ISZA ISTVÁN nagy egyéniségében főként az értelmi és az erkölcsi oldal domborodik ki. Ez a két lelki tényező sem egyenlő rangú: az utóbbi az elsőség. A felismert *igazság* nagy érték a Tisza szemében, de csak azért, hogy egy magasabb célnak, a *jóság* erkölcsi eszményének állíthassa szolgálatába. A gondolkozó elme absztrakt jellegű működése csak eszköz nála, csak lépcső, melyen át az akarati tevékenység terére, egyének és emberi közösségek életének gyakorlati, közvetlen irányításához vezet az út., Tehát az „irodalom” – bármily tág értelemben vegyük is ezt a fogalmat – szintén csak eszközi jelentőséggel bír Tiszára nézve. A tudományos irodalom egy-két ágának igen érdemes művelője volt ő maga is, de világnézete nem engedélyez a tudományos kutatás terén az értelem számára teljes

autonómiát, hanem a vallásos hitet rendeli mellé kalauzul. Egyik történelmi tanulmányában nyíltan hangoztatja:

„Az emberiség sorsát nem pusztá véletlen intézi. Egyes, a történelmi kapcsolatból kiszakított események látszhatnak olykor a véletlen játékának, de tekintsük őket a magok benső összefüggésében, s megilletődve fogjuk az emberiség sorsát intéző bölcs gondviselés ujjának nyomát fölismerni azokban.”¹

Ha most már az irodalmat szorosabb értelmezésben, mint költészetet, azaz mint művészetet tekintjük, a következő érdekes kérdések merülnek fel: Tisza egyéniségében az erkölcsi és értelmi tényezőnek kivételesen erős érvényesülésével összefér-e s mennyiben fér össze a művészet lényegének, az ú. n. esztétikai értékelésmódnak a méltánylása? Mit jelent Tiszára nézve az irodalom, különösen a magyar irodalom? Mit jelent Tisza alakja és szerepe az irodalomra nézve?

¹ Barras emlékiratai. Gróf Tisza István összes művei. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia I. kötet (1923. 43. lap.

1.

A művészet a szépnak *érzékeltető* alakban való ábrázolása lévén, a művészet iránti fogékonyság feltételei végső fokon és ellenőrizhetetlen módon, de összefüggenek a testi szervezet öröklött és szerzett életteni jellegével is.

A magyar faj ősi adottsága, a magyar nemesség több évszázados hagyománya, egyes családtagok révén a német faj beoltódása, végül Tisza István spártai életmódja – mindez valahogy már testi, életteni értelemben is mintegy determinálta Tisza fogékonyságának minőségét és határait a művészet területére vonatkozólag. Ez a sokféle sportban megacélozódott s örökös fegyelem alatt tartott testi szervezet már önmagában véve is – hogy úgy mondjuk – érzéketlenné vált pl. a művészetek ihlető témáinak egyik legkényesebb, de legállandóbb kategóriája iránt: az *erotikum*-ban rejlő művészeti lehetőségek iránt. Ezt az ösztönös viselkedést tudatosá tette és harcos meggyőződéssé fokozta puritán vallásos hitének tüzeiben megéledő erkölcsi álláspontja.

Íme, ennyi is elég annak megértéséhez, hogy Tisza világnézete szükségképpen összeütközésbe került az egyideű esztétikai korszellemmel, amely egyrészt kivételes fogékonyságává differenciálódott (hogy ne mondjuk: degenerálódott) testi-lelki berendezést követelt a modern művészeti hatások árnyalatainak élvezhetéséhez, másrészt egyre hangosabban kívánta az esztétikai érték elvének teljes függetlenítését mindenféle gyámság alól, pl. az erkölcsi szempont ellenőrző joga alól.

Olyan problémái ezek az elméleti esztétikának, amelyek örökké problémák maradnak, mert paradox fogalmak tengelyén forognak s megrögzíteni, megmerevíteni nem lehet, nem is ajánlatos őket. Tisza István eszmevilága azonban szerette a minél szilárdabb támaszpontokat s ilyen értelemben a szilárdság néha merevséget is jelent. Igen érdekes látvány az, mikor Tisza pl. a festészetre vonatkozó elméleti megjegyzéseiben egyszerre tárja elénk egy nagy műveltségű ember dilettantizmusát és egy eredeti logikájú, fanatikus lélek őszinteségét. Megbotránkozva kél cáfolatára annak a tételnek, amely szerint „egy igazán nagy festőművész befolyást tud gyakorolni látásmódunkra, úgyhogy bizonyos mértékig az ő szemükön keresztül látjuk mi is a világot, a természetet. Tisza

„nem tudja elképzelni, hogy lehessenek emberek a földön, akiknek közvetítőre van szükségük, lelkük és a természet közt”,¹

hiszen a természet ölen felnőtt gyermek rajongva szereti szülőföldjét, noha még egyetlen festményt sem látott életében. . .

Íme, így lopózik be Tisza lelkében az esztétikai élvezet fogalmi körébe a (lokális) hazaszeretet erkölcsi színezetű motívuma... Ostorozza a stilizáló ábrázolásmódot, azon a címen, hogy ilyenkor a festő a maga egyéniségét tolakodó módon állítja a tárgy (a-tulajdonképpen látni- és ábrázolnivaló) és a néző közé.¹

A festőművészetnél jobb-an szívéhez tudott férközni a zene. Persze, a zenei termékek közül is csak azokat méltányolta, amelyeket lelkének egyéni szűrője átbocsátott. Wagner-operát pl. nem szeretett meghallgatni, mert fárasztó volt reánézve,² ellenben a jó magyar dallamokra órákhozáig tüzesen jární a táncot egymagában: ez sohasem okozott neki fáradtságot. A klasszikus zeneszerzők közül nagyon szerette Beethovent, – de hasonlíthatatlanul legkedvesebb volt előtte a magyar muzsika, mely legnagyobbbrészt a nép ajkán születik s a cigányzene szerszámain át vidítja fel és keseregteni meg a magyar szíveket. Talán a magyar népdal-zene az, amely a művészi szép esztétikai értékét a leghamisítatlanabb, legszűziesebb alakjában tudta Tiszával átéreztetni; valósággal a vérebe szívta fel az andalító és hevítő dallamokat, anélkül, hogy erkölcsi vagy egyéb szempontok belejátszottak volna kedélyének e felmagasztosulásába, – azaz hogy mégis valószínű, hogy az enemű zeneokozta mámorban is ott lappangott Tisza csodálatos mélységű faj szeretetének ösztönös felfakadása, mely csak azt érezte igazán szépnek, ami a tősgyökeres magyarság lelkéből sarjadt elő. A Petőfi szent elfogultsága („Mit nekem te zordon Kárpátoknak...”) valahogy megvolt Tiszában is:

„A budai hegyekben, Nagykovácsiban hatalmas erdő tövében gyönyörűen berendezett kastélya volt... Éveken át a tájékára sem ment, hanem minden szabad idejét ősi geszti otthonában töltötte. Itt gyökerezett a nagy magyar alföld délkeleti szögletében, e vidék népéhez és embereihez ragaszkodott forró érzéssel.”³

A magyar népi dallamok mintegy az édes anyaföld misztikus beszédét jelentették számára, ezért hatottak rá testi-lelki orvosságként. Tisza – aki maga is szépen zongorázott, kissé cigányos modorban, magyar nótákat – szenvedélyes hangon kél ki Liszt Ferenc egykori téves megállapítása ellen, mely azt hangoztatta, hogy magyar népzene nincs, csak cigányzene. *Tisza* lelkes meggyőződéssel hirdeti:

„A magyar népzene a maga utolérhetetlen költői bájával és mélységével a világg minden elmélete felett diadalmaskodhatni.”

A magyaros népi dallamok gyűjtésére, mely manapság avatott kezek irányítása mellett folyik, Tisza már csaknem két évtizeddel ezelőtt felszólította az illetékes embereket.

237¹ Schmidt Henrik: Tisza István* boldog évei. 1923. 113. 1. Magyar Figyeld 1911. 2. kötet 178. 1.

² Schmidt H. id. m. 113. 1.

³ Schmidt H. id. m. 134. 1.

„Azok, akik zenei tehetséggel és tudással bírnak, forduljanak végrevalahára megértő szeretettel a magyar népzenehez. Mentsék meg a pusztulástól azokat a felséges hallgató nótákat, amelyek a szerelem, a gyöngédség, a boldogság, a bánat és keserűség legnemesebb kifejezői esznek mindenha... A mulató, korhely nóták és a tánc-zene pedig a magyar néplélek humorát, életkedvét, szilajságát ezer különböző árnyalat kimeríthetetlen változatosságában tárják elénk.”¹

2.

A magyar nóta kultusza – a dallam és szöveg testvéri kapcsolata révén – már átvezet bennünket a költészet területére.

Tisza István nem próbálkozott meg költői művek írásával; legalább is a nyilvánosság nem tud ilyesmiről. Vargha Zoltán, aki genealógiai tanulmányt adott ki Tisza Istvánról, meg is jegyzi:

„Érdekes, hogy Tisza Istvánban a tudós és írótehetség nagy mértékben ki volt fejlődve, de a költői fantázia hiányzott belőle, jóllehet számos költőöse volt.”²

Talán nem is hiányzott belőle a költői fantázia, csak némaságfa volt kárhozthatva. Hiszen a lírai költészethez szükséges érzelmi és hangulati ihletalap kivételes mértékig megvolt Tisza István lelkében. Kevesen tudták olyan izzó lelkesedéssel eljegyezni magukat fenséges erkölcsi eszmények önfeláldozó szolgálatára, mint ő; micsoda ódái szárnyalásokat végezhetett titokban, a hideg, sőt zordon külszín leple mögött ez a prófétai lélek! És kevesen álltak annyira varázsa alatt a meghitt családi élet idilli boldogságának, mint ő; a hitvesi erényt jobban tisztelni, a női hivatást lovagiasabb hódolattal átérezni, a kis gyermekek kedves, bájos naivságában őszintebben gyönyörködni senki sem tudott; enyelgő és búsongó dalok ábrándjai vibráltak kedélyének zár alatt tartott gazdag húrozatán. A talpraesett, tősgyökeres magyar nyelv kifejező eszközeinek is birtokában volt... Mi hát az oka, hogy nem követte – legalább mint műkedvelő – költőöseinek, köztük nagybátyjának: Tisza Domokosnak (sőt apjának: Tisza Kálmánnak³) a példáját?

A magyarazatot egész világosan megadja az erkölcsi szempontnak az a kivételes erejű hegemóniája, mely Tisza lelkében részint mint aszketikus szigorúságú önkritika, részint mint legönsőbb érzelmi világát a nyilvánosság elől elszigetelő szemérmesség érvényesül. Az ódái hevület különleges beszéd-módot kíván a költészetben, a mindennapiason felülemelkedő, választékos, ünnepies, hangzatos, patetikus frazeológiát, – ez

¹ Magyar Figyelő 1911. 4. kötet 90-91. 1.

² Tisza-Évkönyv 1923. 68. 1.

³ Lásd Magyar Figyelő 1911. 4. kötet. 351. 1.

pedig sokak szájából ömlik és harsog olyankor is, mikor az élményi tartalom, az érzés tüze rég kiveszett, régen kihűlt mögüle. Tisza annyira meggyűlölte a *frázist*, a lélek legszen-
tebb mondanivalóinak ezt a megerkőlcstelenítését, hogy ön-
magára nézve szinte túlzásba vitte a retorikai eszközök iránti
megvetést és ellenszenvet. Az emberi jóhiszeműség ellen annyi
visszaélést látott az álpátosz mestereinek színészkedő stílusá-
ban, hogy ő óvatosan került az érzelmes stílusokhoz való
folyamodást, noha nyelvtelensége bizonyára nagy mértékben
képes lett volna rá. Hogy a szónokias lelki pózolás, melyre a
magyar faj vérmérséklete mindig hajlamos volt, annyira gyűlö-
letes maradt Tiszára nézve: ebben, egyéb okok mellett, része
van nevelője, Géresi Kálmán puritán jellemének és nevelő
módszerének is, aki tanítványa előtt következetes szigorúság-
gal járatta le a frázisos, dagályos, cikornyás stílus tekintélyét.¹
Ahogy a testén nem tűrt Tisza semmi fölösleget, semmi kövér-
séget, semmi puhaságot, hanem kérlelhetetlen sportmunkával
csigázta úgyszólván csonttá és izommá a szervezetét: oly
tudatos szigorúsággal faragott le stílusáról is minden cicomát,
hogy így a hatás előidézésében semmi egyéb tényező ne jöhes-
sen számításba, csak a tartalom eszmei ereje. Minél többre
becsülte s szívében minél áhítatosabb tiszteletben részesítette
az emberi lélek nagy érzéseit, – szóbeli megnyilatkozásaik
iránt annál bizalmatlanabb volt. Mily jellemző rá nézve, hogy
egy zászlóavatási ünnepélyen, mikor ő is szöveget vert a zászló-
rúdba, ezt a Vörösmarty-idézetet választotta mottóul:

„Szeresd hazádat, és – ne mondd!...”

A magánélet érzés- és gondolatvilága, örömből-bánatból
álló benső alkalmai pedig már csak azért sem termeltek Tisza
lelkében költeményeket, mert az említett témakör az ő véle-
ménye szerint nem való a nyilvánosság szeme elé még költői
megvilágításban sem. A *Magyar Figyelő* c. folyóirat, melynek
Tisza volt a főszerkesztője, legelső évfolyamában közölt egy
aláírás nélküli rövid cikket, ily cím alatt: „A családi élet
szentsége”; vagy maga Tisza írta, vagy legalább is az ő sugal-
mazására írta valaki. Ebben a cikkben olvasható a következő
részlet:

„Nemcsak az sérti meg a művelt állapotnak ezt a szent szabályát
(t. i. azt, hogy az „intimitások” nem valók a nyilvánosság elé), aki a
mások családi életének szentségét kiállítja a publikum elé, hanem az is,
aki azt magáéval teszi. Mindig voltak, vannak és lesznek olyan dolgok,
amelyeket az embernek egymagának lehet csak helyesen elvégeznie.
És ezek mindig a családi élet dolgai lesznek...”²

Hogy ezt a tilalmat a költészet eszközeivel való publiká-
lásra is kiterjesztette Tisza, azt félreérthetetlenül megmondja

¹ Kardos Albert: Géresi Kálmán. Tisza-Évkönyv 1922. 213. 1.

² Magyar Figyelő 1911. I. kötet 212. 1.

Herczeg Ferenc, aki rajongó tisztelete dacára is kénytelen ki-, jelenteni, hogy a Tisza álláspontja ebben a kérdésben elfogadhatatlan. Tisza ugyanis még a lírikus költőnek sem engedné meg, hogy családi, főképp szerelmi vonatkozású élményeit, érzelmeit, költői műtermékekké alakítva, nyilvánosságra juttassa. A szerelméről éneklő poéta – mondja Tisza – olyan hatást tesz a publikumra, mint a meztelenre vetkező férfi. Herczeg Ferenc elfogadja ezt a hasonlatot, de hozzáteszi, hogy ha valaki Apolló, akkor szégyenkezés nélkül mutathatja meg magát meztelenségében is és szégyenkezés nélkül nézhetjük meg őt mi is, – igen sok lírai „költő” persze jobban tenné, ha vézna, silány, beteg lényét nem állítná teljes póroságában közszemlére.¹

Könnyű tehát megértenünk, miért Arany János a legkedvesebb költője Tiszának. Nem azért a személyi kapocsért, mely Aranyt geszti nevelősége és tanítványának, Domokosnak költői fogékonysága révén a Tisza-családhoz fűzte, hanem Aranynak azért a mondhatni párja nélkül való jellemvonásáért, hogy nagyértékű lírai költészetében egyetlenegy szerelmes vers sem akad. Ez a szemérmességig menő komoly és nemes férfiaság annyira megtetszett Aranyban Tiszának, hogy 1912-ben előadást tartott róla a Műbarátok Köre előkelő közönségének... Petőfiért már nem tudott lelkesedni, nemcsak politikai világnézetük ellentétessége miatt, hanem amiatt sem, hogy Petőfi-ben – noha egyébként az erkölcsi tisztaság és eszményi életfelfogás megtestesülése – nem volt meg a magabazárkózó, néma szemérmetség, hanem érzelmi életének minden mozzanata (a szerelmi vonatkozásúak különösen) ösztönös mohósággal kíváncsítottak vallomásszerű költeményekké... Goethe meg egyenesen ellenszenves volt Tisza előtt, költészetének „erotikus” oldalai miatt.

Világosan láthatjuk ezek alapján, hogy Tiszát jellemének leggyökeresebb vonásai kényszerítették a korabeli ú. n. modern magyar irodalommal szemben való ellenzéki állásfoglalásra. Egyéniségének erkölcsi és értelmi oldala egyaránt eleven tiltakozás volt a XX. század elején nagy lendületet vett újszerű magyar lírai költészet szelleme és művészeti programja ellen. Keményen ki is mondja elítélő véleményét a modernnek irodalmi, általában szelleméleti és ízlésbeli irányáról.

„Hihetetlen, minő fogékonysággal bír közönségünk a dekadens irányzatok iránt. Tudomány, irodalom, művészet szabad prédája mind azoknak, akik az újdonság, a feltűnés, a rendkívüliség terén egymást kívánják túlszárnyalni... A rothadás, a feloszlás tüneteivel találkozunk a francia nemzet kultúréletében lépten-nyomon; de ez egy fényes múlttal bíró, szédületes magaslatra felemelkedett nemzeti lélek hanyat-

¹ Herczeg Ferenc: Tisza István mint ember. Tisza-Évk. 1922 103. 1.

lása, mely még a sejtek beteges széthullásában is elárulja azok nemes eredetét. A mi szegény dekadenseink egyszerűen rothadáson kezdik az életet...¹

Tisza világnézetének erkölcsi oldalát a modern magyar irodalom különösen két vonatkozásban érintette bántólag: egyrészt a hazafias szempont iránti közönyével (sőt annak néha gúnyos lekicsinylésével), másrészt általában a hagyományoktól megszentelt erkölcsi és izlésbeli elvek tilalomfáin való merész átlépéseivel.

Keserű szívvel veszi Tisza tudomásul, hogy a „nacionalizmus” névre keresztelt hazafias, nemzeti szempont a modern írók hatása alatt mindinkább értéke-vesztett fogalomná kezd lenni a közvélemény szemében.

„A hypermoderneknak szerint nacionalisták vagyunk. Hiszen ők ma már nem beszélnek nemzeti szempontokról, csak nacionalista előítéletekről.”

Hozzá is teszi a maga részéről szinte dacos határozottsággal:

„Ezek az előítéletek szaturálnak bennünket. Édes keveset bánjuk az egész emberiség boldogulását, ha az a magyar nemzet haladásával, virágzásával, nagyságával nincs egybekötve.”²

Tisza izlésbeli és erkölcsi-érzékbeli konzervatívizmusát egyéb vonatkozásban is megbotránkoztatva a modern magyar költészet némely tartalmi és alaki különlegessége. Említsük idevágó példaként azt a cikket, amelyet a *Magyar Figyelő* szerkesztőjéhez címzett levél alakjában adott közre. Íme néhány sornyi idézet belőle:

„Kedves barátom! Egyik modern költőnk írta e versszakot:

„Már itt a portás mosolyogva köszönt,
Intim kávégőz, füst, a pincér sűrűg, szalad,
Aranyos tükrök, zaj, vitatkozó beszéd,
Újságok szanaszét,
Jó biztonságos fény, jó meleg kultúra-szag.

... Intim kávégőz. Jóságos Isten, minő lelkivilágban élhet az, aki a kávéház gőzét, füstjét és zaját intim jelszóval köti össze... Intimitás: az otthon, a fészek, az egyéniség jellegét magán viselő tűzhely s az ebben összegyűlt bizalmas kör jelzője és a kávéház: a véletlenül összeverődött idegen sokaság, a banalitás, az üresen csillogó vásári fényűzés, a sivárság megszemélyesítője... Hát igazán a kávéház lesz nemzetünk szellemi otthona?... Budapestnek nem szabad kávéházi városnak maradnia. A magyar nemzetből ne legyen kávéházi nemzet soha... El onnan (t. i. a kávéházból), el a családi és baráti kör *intim* melegébe és az élet edző hullámaira Γ³

Tisza álláspontját itt a teljes jóhiszeműség mellett nyilvánvalóan az egyoldalúság is jellemzi, mikor – hogy úgy mondjuk- patriarkális igényeket támaszt Budapesttel szemben

¹ Tisza I. összes munkái. I. 535. 1.

² U. o. I. 534. 1.

³ Magyar Figyelő 1911. I. köt. 212-214. 1.

s nem veszi figyelembe, hogy ennek világvárosi rohamos átalakulása, mint feltartóztatatlan történeti fejlemény, a természeti erők közömbösségével gázol keresztül a társadalmi és magánéletnek elsősorban éppen *intim* vonatkozású területein. Ez a szóban forgó cikk, mely az „intim kávégőz” és „kultúraszag” szavakat, mint egymáshoz nem illő fogalmak nyelvi kifejezését is megbélyegzi – átvehet bennünket Tisza konzervatív költészeti álláspontjának ahhoz az oldalához, amely nem annyira az erkölcs, mint inkább az értelem nevében emel vádat a modern irodalom ellen, ennek stílus-programmja, stiláris újításai ellen. *Modern remekírókból* c. ironikus cikkét így kezdi:

„Lássunk néhány szemelvényt egyik ifjú óriásunk felvidító zenekritikájából. ...”

Az egyik szemelvény és a rávonatkozó kritikai megjegyzés így hangzik:

„Hol van Wagnerben az a hajlékony, fiatal, hősi levegő, amely már átszívárog a nehéz akkordokon és mint reményteljes friss szellő simogat?... „Valljuk meg, véges eszünk nem bírja felfogni, miként *hajlékony, fiatal* és *hősi* a levegő. Úgy látszik, ifjú zeneszerzőink ilyent rejtegetnek magukban, amely ha átszívárog akkordjaikon, reményteljes, friss szellő gyanánt simogat. Oh jaj! Ne próbáljuk ezt megérteni...”¹

Tiszának itt teljesen igaza van. Egy kritikai, tehát lényegében tudományos természetű dolgozattól, amilyen a most idézett zenekritika, nagyon kirínak nemcsak holmi egészen menthetetlen nyelvi csodabogarak, hanem olyan szokatlan és nagyon egyéni kifejezések is, amelyek költői alkotásokban – ha másként nem, hát legalább mint poetica licentia – létjogosultságot nyerhetnek... Tisza azonban a nyelvtani szabályosság és logikai világosság követelményeit a tulajdonképeni költői művekkel szemben is szigorúan érvényesíti, annyira, hogy álláspontja ebben az irányban merevvé s túlságosan szűkkörűvé válik. Lássunk idevonatkozólag egy – nevezzük így: – „átmeneti” példát, t. i. egy olyan kritikai megjegyzést, amelynek elítélő értékelése ellen általában, különösen ízlés szempontjából, nincs miért kifogást emelnünk, – de a Tisza stiláris kifogásain már érezni lehet, hogy, ha órá volna bízva, a magyar költészet szótárát és stilisztikai lehetőségeit kellenél szigorúbb razzia alapján rostálná meg.

A szokásos ironikus cím alatt (*Szemelvények modern remekíróinkból*) közölt cikkei egyikében többek közt Turcsányi Elek következő két versszakát idézi:

»Szállsz pillantásom: szent batár,
Ki kényes testem ringatod,
Míg más szemeknek kínpadot
Ácsol az ócska szemhatár.

¹ Magyar Figyelő 1912. II. köt. 167-168. 1.

Ha e hintóban eldülök,
 Valami dallam süvegel,
 S míg dobolom az üvegen,
 Hűvös halálba ferdülök.

E versszemelvény szövegét a következő módon oldja fel prózában Tisza:

„Szegény, szegény költő. A ,végtelenbe süpped, pillantását ,kilövi’ s e szent batár ringatja kényes testét. De *eldül* a hintóban az istenadta, mint a meglökött pálinkás üveg és míg valami *süvegelő* dallamot dobol az ürege, halálba *ferdül*. – Hogy is mondta Jókai? ,Akit a Pegazus megrúgott...’”

Ebben a példában Tisza voltaképpen nem a jelentőség nélküli epigont, Turcsányi Eleket marasztalja el, hanem a benne megsejtett mestert, Adyt; a Turcsányiról szóló bírálatnak a címe is ez: „A méltó tanítvány”!

Íme, így kell akarva-nemakarva egymás mellé leírni az összeférhetetlen hangzású két nevet: Tisza István és Ady Endre... A köztudatban kezdettől fogva úgy szerepel ez a két név, mint a végletes antagonizmus megtestesülése, politikai, erkölcsi és esztétikai vonatkozásban egyaránt. Ady írásainak Tisza Istvánra célzó helyei: az elvakult gyűlölet epeömlései. Tisza ilyen túlzásokba soha, semmiféle körülmények között nem ragadtatta el magát, de bizonyos, hogy ítélete Adyról mint emberről, mint politikusról és mint költőről egyaránt a lehető legkedvezőtlenebb volt. Tisza sem nem akarta, sem nem tudta Ady műveinek megítélésében különválasztani a politikai és erkölcsi szempontot az esztétikaitól. Beszédes bizonyosság erre nézve az a polémia, amely éppen a Tisza folyóiratában folyt le, közte és Horváth János között. A *Magyar Figyelő* 1912. évfolyama III. kötetének egyik füzetében jelent meg Horváth Jánostól egy tanulmány e cím alatt: „*Forradalom után. – Vörösmarty és a mai stílromantikusok.*” A stílromantika és stílrealizmus fogalmát fejtegeti benne Horváth. Megmagyarázza, hogy ugyanannak a mondanivalónak nyelvi kifejezése két költőnél érdekesen különböző lehet, mert vannak olyan költők, akiknek a látás- és kifejezőmódját a tárgyias pontosság, a logikus világosság, a realiztikus hűség és szemléletesség jellemzi; viszont vannak olyanok, akik tulajdonképpen sohasem a mondanivalót magát tartják fontosnak, hanem a nyelvi közlés mikéntjét, nem a napfényszerű világosságot szeretik, hanem a szivárványos színhatásokat, nem fogalmi szabatosság a céljuk, hanem hangulatok ébresztése, nem annyira a szobrászat kitapintható háromméretűségét, tömörségét, éles körvonalú plasztikáját választják mintául, hanem a festészet illúziókkal dolgozó perspektíváját, egymásba olvadó ezerféle

¹ Magyar Figyelő 1911. 4. köt. 432. 1.

színárnyalatait, még inkább a zene tárgyaltan, testetlen, fogalmon, értelmén túli természetét. A stílromantika mesterei rendszerint nem arra törekednek, hogy mindenki megértse őket, sőt néha arisztokratikus tetszelgéssel távolodnak el a „tömeg”-től s csak a magukforma válogatottak szűkebb körét tekintik közönségüknek. Ilyenek nálunk a mostani (1912) időkben az ú. n. Nyugatos írók...

Horváth Jánosnak ezt a fejtegetésmódját már magában véve sem tudta volna igazi megértéssel fogadni a meggyőződéseiben rendkívüli határozottságú Tisza István. Ő, aki a nyelvi kifejezés terén is a fölösleg és cicomanélküli egyszerűséget, a csak egyféleképpen érthető világosságot és szabatoságot becsülte, – nem tudhatta kellőképpen méltányolni a stílromantika különleges igényeit, mely titokban vagy nyíltan, néha majdnem mindig a „kimondhatatlan” érzelmek és hangulatok megsejtetésére törekszik s ilyenkor a fogalmi érthetőség szempontjában néha alig lát egyebet, mint megkerülni, vagy átugrani való akadályt.

De egyenesen megbotránkozott Tiszát Horváth fejtegetésének az a része, mely Adynak s a Nyugatos íróknak a költészetét a stílromantika szempontjából közös nevezőre hozta Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty nyelvi művészetével. Tisza ez utóbbiakra nézve annyira sértőnek találta az összehasonlítást (t. i. önkéntelenül is az erkölcsi szempont síkjába vetítette ezt át), hogy tiltakozó cikkben fordult Horváth magyarázata ellen, úgyhogy Horváth kénytelen volt újabb közleményben tisztázni a vitás kérdésben elfoglalt álláspontját.

Tisza, ismételjük, elsősorban nem a stílromantika túlzásaiért, tehát nem az esztétika nevében ítélte el Ady költői működését, hanem sokkal inkább az Ady verseiben megszólaló politikai és erkölcsi vonatkozású tartalomért, melyet Tisza kárhözatosnak érzett. Ezért nyíltan elutasította az ösztöndíjügyben hozzáforduló Ady kérését s kemény szavakkal nyilatkozott máskor is arról a hatásról, melyet Ady költészete az ifjúságra közvetlenül vagy közvetve gyakorol. Idevonatkozó példának említsük fel azt a levelet, melyet Tisza, halála előtt néhány nappal, egy Szabó István nevű fiatal pártfogoltja érdekében írt Rákosi Jenőhöz; ebben írja a következő sorokat:

„A fiúban csakugyan volt tehetség és teljesen züllött atyján kívül egy kártékony, félbolond Ady-imádó tanárának köszönhetette, hogy komolyabb existencia nem vált belőle... Szívesen tennék még újabb kísérletet vele...”*

Pártpolitikai elfogultság azonban sohasem befolyásolta Tisza ítéletét írókra, költőkre vonatkozólag. Ha az ő szigorú igazságszeretete és puritán erkölcsi érzéke megütközött valamelyik író eljárásán, – nem nézte az illető szerzőnek a poli-

¹ Budapesti Hírlap 1918 okt. 22.

tikai pártállását. Már fiatal korában is ilyen volt. Érdekes bizonyíték erre nézve az a levél, amelyet 1888 ápr. 10-én Kolozsvárról írt Gyulai Pálhoz, Mikszáth Kálmánnak egy akkor megjelent tárcaszerű rajzával kapcsolatban. Mikszáth ekkor már régen megtért egykori ellenzékieskedéséből s éppen a Tiszák iránti nagy tiszteletével magyarázta politikai álláspontjának megváltoztatását; 1888-ban már országgyűlési képviselő is volt, éppen a Tisza Kálmán miniszterelnöki jóvoltából. Tisza István akkoriban is, később is, kellő méltánnyal volt Mikszáth politikai ragaszkodása és kiváló írói képessége iránt; a *Magyar Figyelő*, legelső füzetében, a kevéssel azelőtt elhunyt nagy írónak egy kiadatlan cikkét közli ilyen kegyeletes sorok kíséretében:

„A *Magyar Figyelőnek*, mely körül M. K. barátai és tisztelői csoportosulnak, fájdalmas elégtétele telik benne, hogy első füzetét a nagy író eredeti kéziratával ékesítheti.”

Ezek a sorok bizonyára nemcsak a Herczeg Ferenc, hanem a Tisza István szerkesztői láttamozását is jelentik... Viszont, aki ismeri Tisza István és Mikszáth Kálmán egyéniségét, eleve tisztában van azzal, hogy Tiszának a véleménye a Mikszáth világnézetéről és ettől meghatározott írói modoráról nem lehetett minden tekintetben kedvező. Hiszen az erkölcsi világnézet szempontjából szinte egymás ellentéteinek mondhatjuk őket. Egyik részen ott látjuk a sziklaszilárd vallásos hitet, a szóban, tettben, gondolatban, életmódban egyaránt megnyilatkozó erkölcsi komolyságot és puritánizmust, az eszményekért *élő-haló* tántoríthatatlan elvszerűséget, másik részen a mosolygó szkepticizmust, az elvesztett eszmények kárpótlásul játszi illúziókkal való humoros kacérkodást, az érzékiség képzetvilágának mézbe rejtett baktériumait. Tisza egy XX. századba tévedt lovag és prédikátor, Mikszáth a századforduló erkölcsi dekadenciájának korszerű típusa...

A huszonötéves, fiatal Tisza István az egykorú magyar irodalom félszeg kinövéseit a tárgyilagos igazságszeretet és az erkölcsi komolyság szemüvegén át figyelte s elkedvetlenedését magánlevélben öntötte ki az előtt a kritikus előtt, akinek erkölcsileg is szilárdan megalapozott műbírói elvszerűségét, bátorságát, szigorúságát annyira rokonnak érezte a maga gondolkozásmódjával... Mikszáth ugyanis a *Nemzet* c. napilap 1888 április 1-i számának tárcájában *A jó ember* címen egyebek közt ilyeneket mond a maga kedélyes modorában:

„... Panaszkodnak, hogy az arisztokrácia nem magyar. (Ez is egy ócska mondás.) Magyar biz az, csakhogy nincs benne nagy köszönet. Modorban, műveltségben, szokásokban annyira fogyatékos s elütő más nemzetek arisztokráciájától, hogy, ha összekevernék valamennyit együvé, még a néma mágnást is mindjárt fel lehetne ismerni, hogy magyar ajkú...”

Tisza érdekes levelének éppen Mikszáthra vonatkozó része

mindezideig kiadatlan, ezért jónak látjuk itt közreadni a bevezető sorokkal együtt:

„...Mint a magyar szépirodalom meleg barátja s a (Budapesti) Szemle figyelmes olvasója különös érdeklődéssel és rokonszenvvel kísérem azon kissé élesebb kritikai nyilatkozatokat, melyek egyik-másik hazai nagyság babérkoszorúját tépdetik meg. Ha áll, hogy *Eigenlob stinkt*, akkor a mi irodalmunk erősen büzzlik, minden jóízlésű ember nem csekély bosszúságára s magának az irodalomnak érzékeny kárára. Ha egy-egy silány fűzfapoétát magasztalnak fel, ez egyszerűen nevetséges, de sem embernek, sem állatnak nincs kára belőle; sokkal szomorúbb, hogy oly fiatal íróinkat is elkapatja a szertelen dicséret s a közönség túlságosan könnyen megszerzett kegye, kikben valódi tehetség rejlik.

„E szempontból ajánlom atyai figyelmébe Mikszáthot. Határozottan elhanyagolja magát, kezd felületesen, laposan s oly dolgokról írni, melyekhez nem ért. Pedig kár érte. Húsvéti (a Nemzetben megjelent) tárcájában pl. elmondja, hogy miben különbözik a magyar mágna a nyugateurópaítól. Megezem szőröstől-bőröstől azokat a nyugateurópai főurakat, akiket Mikszáth látott. Hát honnan van bátorsága írni oly dolgokról, melyeket úgy ismer, mint a hajdú a harangöntést...”¹

Íme, Tisza a maga nagy erkölcsi komolyságával, az igazság nevében tiltakozik a Mikszáth-féle írói dolgozásmód ellen.

Mikszáthban, korának e jellegzetes típusában, csakugyan megvolt a hajlam a felületességre, még inkább a humoros vagy komikai hatás érdekében való erős torzításra, – viszont „az is igaz, hogy a tehetséges költő ellenőrizhetetlen módokon is hozzájuthat a szükséges tárgyi ismeretekhez és hogy Tisza rendkívüli mértékű erkölcsi komolysága nem számol eléggé a költőknek azzal a jogával, hogy néha *görbe* tükröt is tarthatnak modelljeik és közönségük elé.

Különbözik a Tisza István szívéhez korántsem a mágnaok társadalmi rétege állott legközelebb (a Mikszáth-tárca véletlen példája valahogy ezt a hitet ne ébressze valakiben!) Ellenkezőleg, a magyar *nép* volt mindenkor az ő érdeklődésének, szívbéli szeretetének, államférfiúi gondjainak legkedvesebb, legföltettebb tárgya. Azt a véleményt, hogy Tisza egyéniségéből hiányzott a költői fantázia, talán minden egyéb vonatkozásban el lehetne fogadni, de az a csodálatos melegségű vonzalom, mely a Tisza lelkét a tősgyökeres, különösen az alföldi s legfőként a szalontavidéki magyar parasztság iránt eltöltötte: ez megdöntetlen cáfolata az említett föltevésnek. Ez a testi és lelki, értelmi és érzelmi önfegyelem iskolájában nagyranőtt vasember, mikor a magyar népre, a magyar parasztra esik tekintete vagy gondolata: bizonyos mértékig elveszti a maga kérlelhetetlen szigorúságú és világosságú tisztánlátását s a romantikus költői képzelet eszményítő szemléletmódján át gyönyörködik „a világ

¹ A levél eredeti példánya a M. N. Múzeum kéziratárában van. Kiadta Rédey Tivadar a Magyar Élet 1923 augusztus 1-i számában, de a Mikszáthra vonatkozó rész kihagyásával, a folyóirat egyik szerkesztőjére, ifj. Mikszáth Kálmánra való tekintetből.

legkitűnőbb emberanyagában... „Magyar fajtánk testi, szellemi erényeire joggal vagyunk büszkék mindnyájan, – de, sajnos, hibái is nagyok. Tisza rajongó szeretettel méltányolta a magyar parasztnép erényeit, ellenben hibáiért sohasem őt magát tette felelőssé, hanem másokat... Amit Berzeviczy Albert az egész magyar nemzetre vonatkozólag állapít meg Tisza eszményítő látásmódjáról, az természetszerűen igaz a magyar népre korlátozva is:

„Paradoxonként hangzik, de úgy van, hogy ez a minden ízében magyar államférfiú nem ismerte a maga igazi mivolta szerint a magyar nemzetet... Ő tényleg konstruált magának egy ideál-magyart... ezt az ideál-magyart általánosította azután és erősen, szinte fanatikusan hitte, hogy az a magyar nemzet nagy átlagának megfelel s erre a típusra alapította politikai számításait, reményeit és álmait. Hogy ebben csalódott, az életének legtragikusabb, de egyúttal legnemesebb csalódása volt...”¹

Viszont az is igaz, hogy válságos időkben mindig szép erkölcsi jóvátétellel tudja a magyar nép feledtetni az egész nemzet hibáit; így volt ez a világháborúban is.

A magyar nép iránti rajongó – bár inkább titkolt, mint szónokolt – szeretetnek ez a fanatikusa mily boldog lett volna, ha a magyar irodalom legkiválóbb tehetségű-költői az ő kedve szerint való műalkotásokban örökítették volna meg a magyar fajnak, a magyar népnek, a magyar parasztnak a jellemét, típusait, eszmevilágát! De hiába várta ezt, többnyire az ellenkezőjét kapta annak, amit várt. A világtól félrevonult, halkszavú Gárdonyin kívül úgyszólván egy valamirevaló tehetségű írónk sem volt olyan, aki rokonszenves, vagy egy kissé éppen eszményített rajzokban mutatta volna be a magyar nép alakjait. Ellenben a század fordulóján fellépett egy rendkívül izmos tehetségű magyar szépprózáíró, aki mondhatni kizárólagos tanulmánytárggyá tette a magyar nép testi-lelki mivoltát és életét, – de művei nem sok örömet okoztak Tisza Istvánnak... Az említett író-speciálista: Móricz Zsigmond. A maga módja szerint bizonyára ő is úgy szereti a maga fajtaját, ahogy csak lehet, amennyire pl. Tisza szerette. De lelkének látó műszere végzetesen másforma: idealizmus helyett többnyire hátborgongató, nyers naturalizmus képezi a szemlélet felvevő közegét...

Az évezredes magyarságát hol átkozó, hol meg büszkén emlegető Ady Endre mellett, íme, a másik tősgyökeres származású, erős tehetség is szembekerül hát Tiszával a nagy nemzeti katasztrófa előestéjén. De azért Móricz Zsigmond és Tisza István között nem égetődött fel a kölcsönös megbecsülés hídja. A *Magyar Figyelő* első évfolyamai több novellát közöltek Móricz Zsigmondtól (*Csata, Ki a tanyára, Ősszel, Tökmag, A veréb fiók, Három boldog ember*). A nemzeti élethalálharc közel-

¹ Tisza I. ö. m. I. 7. 1.

múlt ágyúzenéje közepette is magára vonja figyelmünket e két magyar embernek egy levélváltása, melyből csak a Tisza István levelét ismerjük. Alljon itt ez a dokumentum; éppoly jellemző a levélíró nemes egyéniségére, mint amilyen megtisztelő a címzettre nézve:

1915 nov. 17. „Igen tisztelt Uram! Könyvét és ahhoz csatolt levelét megköszönve, őszinte örömet fejezem ki affélett, hogy a harctérre menetelét kieszközölhettem.

önnek az Úristen adott tehetséget, hogy meglássa, átérezze és visszaadja az emberi életnek egész csodálatos változatosságát. Ez a tehetség meglátszott a saját útját kereső fiatal író tévelygéseiben is. Keresse igazán az igazat, akkor meg fogja találni; azt az *egész igazat*, amely fénynek és árnyéknak csodálatos vegyülete s annyi nemes vonással

és lelki előkelőséggel ruházza fel a magyar nép jellemét.

Nekem, aki *életem legjavát* az alföldi magyar néppel bizalmas érintkezésben töltöttem, e borzalmasan nagy időknek legnagyobb öröme az a reveláció, amely a magyar nép helyes értékelése tekintetében a mi úgynevezett intelligenciánk szkeptikus, sivár lelkében végbement.

Isten oltalmazza a fronton és hozza onnan *lelkileg gazdagabban* vissza.

Tisztelő híve

Tisza.”¹

íme, a magyar nép apoteózisa Tisza István vallomásszerű levelében. Saját írói álnevül is a „paraszt” szó latin nevét, a „Rusticus”-t választotta, büszkén hangoztatva ezzel magáról, hogy ő értékesebbnek tartja a romlatlan primitív lelkiséget a beteggé finomodott, dekadens műveltségénél.

Az ilyen gondolkozású ember szükségszerűen konzervatív, de csak olyasminek a megőrzése fekszik a szívében, amit igaz értéknek tart. Tudatában volt Tisza az irodalom rendkívül erős nevelő hatásának. Ezért buzgólkodott olyan nagy kedvvel és céltudatossággal – mint szerkesztő és mint munkatárs – a *Magyar Figyelő* megteremtésében és fenntartásában. Nemesen konzervatív szelleme meg tudott nyerni folyóirata számára s világnézetével összhangba hozni olyan írókat is, akiket a „moderneket” is magukénak vallottak és vallanak. Pl. Ambrus Zoltán tanulságos cikksorozatát írt a *Magyar Figyelő-be* e cím alatt „A pornográfia és a színházak”, természetesen az erkölcsrontó művészeti szabadoság ellen foglalva állást. Adorján Andor a futuristák manifesztumát, Sikabonyi Antal a szeceszionizmus túlzásait vette boncolás alá stb. Tisza belátta, hogy szépirodalmi közleményekkel igen hatásos módon lehet irányítani a gyakorlati élet útjait is a közszellemet és közízlést. Mikor egy alkalommal egy orvos, a *Gyógyászat* c. szaklap szerkesztője azt ajánlotta a *Magyar Figyelő-nek*, hogy Zola *Fécondité* c. regényének mintájára költői irányművek révén is küzdjön az „egyke” pusztító ragálya ellen, Tisza folyóirata megértéssel fogadta a tanácsot:

¹ Tisza István ö. m. 4. sorozat III. köt. (1926) 61. 1.

„A *Gyógyászat* szerkesztőjének... köszönjük levelét és elfogadjuk a felajánlott szövetséget...”¹

Ezerféle háborús miniszterelnöki gondja között is időt és figyelmet fordított pl. ilyen levél írására:

1915 nov. 28. A Kazinczy-Körnek, Kassa. „Szíveskedjenek kérem, Vargha Gyula *„Harcba induló harangok* c. költeményéből 500 példányt Németh István püspök úr címére Komáromba megbízásomból elküldeni.”

s ugyanakkor Németh István püspöknek:

A küldött 500 példányt „egyházkerületünk egyházi és iskolái között szétosztani méltóztatásál.”²

Tisztában volt azzal is, hogy a magyar nép nagy tömegeire nem lehet a budapesti elmagyartalanodott észjárású és beszédű zsrnalisztika eszközeivel üdvös hatást gyakorolni – ezért megalapította az *Igazmondó* című, a szó legjobb értelmében vett néplapot s ennek ő maga volt a legszorgalmasabb, leghivatottabb cikkírója, mert nemcsak érzés- és gondolatvilága őrizte meg mindvégig benső rokonságát a faj magyar nép lelkeségével, hanem a nyelvi kifejezőmód egyszerű tisztaságát, természetes realizmusát is tőle tanulta s ebből a büszke tudatból merített jogot ahhoz, hogy az egykorú tudományos és költői irodalom nyelvezetének gyakori magyartalanságai ellen fel-felszólaljon.

Például azt a bírálatát, melyet Wertheimer Edének *Andrássy Gyula* c.” terjedelmes monográfiájáról írt, így kezdi:

„Lehetetlen róla beszélnünk stílusának megemlítése nélkül. E téren nem vagyunk elkényeztetve. A magyar tudományos irodalomban nincs sok olyan munka, amelyet törölmetszett jó magyar prózában írtak volna s értékes és érdemes íróink nagyrésznél is a magyar nyelvérzék teljes hiányával találkozunk... A sors szeszélye úgy kívánta, hogy hangosan olvassam fel az egész művet s így a magyartalan szófűzés, a nyelv szelleme, sőt elemi szabályai ellen elkövetett vétkek minden tortúráját hatványozott erővel kellett élveznem...”³

Tiszának ez a megjegyzése, mellyel azt hangsúlyozza, hogy egy irodalmi termék hatása intenzívebben érvényesül a fül, mint a szem útján, találó művészeti alapigazságot rejt magában s így igazi esztétikai érdekűvé válik.

Egy másik effaj ta felszólalását így okolja meg:

„Jogcímemül szolgálhat, hogy minden év nagy részét a legtörölmetszettebb magyar néppel mindennapos, közvetlen érintkezésben tölthetem s Szalonta vidékének zamatos népnyelvében újdóhat meg a főváros társalgási és irodalmi nyelvétől megviselt nyelvérzékem...”⁴

Idegen nemzetek irodalma iránt kevés érdeklődést tanúsított. De azért szükség esetén világirodalmi példát is bevont érdeklődése körébe s ilymódon bizonyítékát adta annak, hogy erre a térre is kiterjednek ismeretei. A *Magyar Figyelő*-ben

¹ Magyar Figyelő 1911. I. 207. 1.

² Tisza I. ö. m. 4. sorozat, IV. köt. 293-294. 1.

³ U. o. I. (1923) 118. 1.

⁴ Magyar Figyelő 1912. IV. k. 398. 1.

„Rusticus” aláírással adott közre egy cikket e cím alatt: „Levél egy feminista barátnőmhöz.” Az Ibsen *Nóra*-jára hivatkozó feminista nőnek, aki azt hangoztatta, hogy „Nórák vagyunk mindannyian!” – Tisza így válaszolt:

„... Hát igazán táncolt maga is Helmer előtt, táncolt mámorítólag, de kijózanodottan, önzően és könyörtelenül? .. És igazán az felel meg az ön érzelmi és gondolatvilágának, hogy egy asszony, aki férje lelki értékében csalódott, gyermekeitől is elszakítsa magát? És igazán hiszi, hogy akkor lesznek az anyák méltóbbakká hivatásukhoz, ha előtérbe helyezik az Ént az anyaság felett?... Nem a nő Nóra, hanem egy nő, amilyen, megengedem, jár-kél sok ezen a világon... A nő és a férfi nincs ezen a világon...”⁸

3.

Tisza irodalmi és művészeti vonatkozású nyilatkozatainak, bármennyire jellemzőek és lelki mivoltával szervesen összefüggőek is, csupán alkalmi jellegük van, csak mellékes oldalát mutatják egy rendkívüli egyéniségnek. Az esztétikai szempont őt csak olyan irányban és olyan mértékben érdekelte, amennyire erkölcsi világnézetének egyik támasztó pilléréül vagy díszítő eleméül szolgálhatott.

Hát vajjon viszont az esztétikai szempontú látásmódot érdekli-e, érdekelheti-e a Tisza alakja, jelleme, élete, sorsa? Láttuk, mit jelent Tiszára nézve az irodalom; azt nézzük még meg röviden, mit jelenthet s már idáig is mit jelent Tisza az irodalomra, a költészetre nézve?

A konkrét bizonyító példákat egyelőre teljesen figyelmen kívül hagyva, már *a priori* nyilvánvaló, hogy Tisza István egyénisége és történelmi szerepe az esztétikai ihlet legelsőrendű forrásai közé fog tartozni mindenkor.

Nagytehetségű művészek bizonyára a legközönségesebbnek, legmindennapibbnak látszó témában is fel tudják fedezni s velünk is felfedeztetni az esztétikailag értékes elemet; tagadhatatlan azonban, hogy mindig voltak és lesznek a világon olyan eszmék, olyan események, olyan egyéniségek, olyan életpályák, amelyek az emberi lélek törvényszerűsége értelmében az átlagosnál nagyobb mértékben alkalmasak esztétikai érzékünk foglalkoztatására, művészi igényeink kielégítésére. Vannak olyan emberek, akik mintegy akkumulátorai az esztétikai hatás delejes áramának. Közéjük tartozik Tisza István is.

Szellemi képességei kivételes méretűek; tizenötéves korában már érettségi vizsgát tesz kitűnő eredménnyel s ettől az időtől fogva nemcsak hazai, hanem európai mérték szerint is a legkiválóbb intellektusok egyike maradt mindvégig; még az ízig-vérig ironikus hajlamú, illúzió-romboló Mikszáth sem tudja vele szemben megőrizni szokásos kedélyeskedő és paró-

³ Magyar Figyelő 1911. I. 551. 1.

disztikus modorát, hanem feltétlen respektussal beszél az országszéli választópolgárok előtt is Tisza István „nagy elméjéről”.¹

Az értelmi talentum ekkora mértéke magábanvéve is ritkaság, hát még a Tisza István testi kiválóságával párosulva! Tisza acélos idegzetű, edzett izomzatú sportember volt, kitűnő versenylóvas, félelmetes vívó, bátor katona, egyáltalán a daliáslovag mintaképe.

Ezt a testi és szellemi kiválóságot megkoronázta a párját ritkító erkölcsi magasrendűség. Az idősebb és fiatalabb nemzedék irodalmi vezérei Gyulai Pál és Beöthy Zsolt „Tisza István nagyratartásában, szeretetében és féltésében... egészen egyik voltak” – mondja Kozma Andor.² Költői irodalmunk egyik jelenkori reprezentatív alakja, Herczeg Ferenc, így nyilatkozik Tisza egyéniségének erkölcsi értékéről:

„A legnagyobb élményein az volt, hogy Tisza István barátja lehettem.”³

De nemcsak egyénisége nagyszerű, hanem élete pályája is. Másodszori miniszterelnöksége idején nem csupán országos, hanem birodalmi jelentőségűvé tette tisztségét s a nagy háborúban igazi világpolitikai tényezővé emelkedett. Hősi bátorságát fölünyesen megmutatta a többszöri gyilkos merénylettel szemben, úgyszintén a harctéren is, de legfőképpen élete utolsó óráiban... Mindezt lehet úgy tekinteni, mint egy rendkívüli egyéniség viselkedését az emberi élet *véletlenei* között, – Tisza nagysága erről a művészietlen álláspontról nézve is kétségbevonhatatlan ... De szinte kínálva kínálkozik, sőt mintegy parancsolólag szól közbe az esztétikai szempont s képzeletizgató fénysugarakkal mutatja, hogyan lehet és kell a látszólagos véletlenekben szükségszerű, sorsszerű, végzetszerű összefüggést észrevennünk, azaz egy halandó ember földi pályája mögé a végtelenség távlatát elmélyítenünk... Valósággal tobzódhatunk a művésziileg értékesíthető jellem és életmozzanatok gazdagságában! így nézve tehát, nem véletlen pl. az, hanem a végzetszerű tragikumot aischylosi méretűvé fokozó esztétikai követelmény, hogy a dicső apával egyidejűleg az egyetlen fiú, az egyetlen gyermek is sírba szálljon; hogy a legnagyobb magyar államférfi legyilkolásától lehessen számítani az ezeréves történeti magyar állam összeomlását stb.

A romantikus művészi látásmód számára mily kifogyhatatlan tárháza nyílik a megragadó és kiaknázható esztétikai *kontrasztoknak!* Íme egy kivételes nagy ember, akit a közvélemény ridegnek, sőt szívtelennek hisz – családi és bizalmas

¹ Lásd Mikszáth K: hátrahagyott művei közt *A saját ábrázolóm-ról* c. kötetet.

² Tisza-Évk. 1924. 85. 1.

³ Lásd Budapesti Hírlap 1925 augusztus 30.

baráti köre pedig tudja róla, hogy nincs nála nemesebb gyöngédségű lélek, nincs nála a gyermeki ártatlanságnak megértőbb gyönyörködője. Íme a magyar kálvinistaság legfőbb díszé -, akinek gyászos halálnapja a protestáns egyház örömnepének dátumával esik össze. Íme az ötvenmilliós monarchia legnagyobb államférfia, aki a politikai gyűlölségtől égő és harci kockázatba fejestugró hatalmasok közt egymaga ellenezte a háborút- s a háborús felelősség bűnbakjaként esik el magyar emberek fegyverétől, a magyar társadalom nagy tömegeinek hálátlan közönye, vagy éppen hangos káröröme közepette...

Természetesnek kell tehát találnunk, hogy költőink képzeletét korán megragadta ez a faji és egyéni szempontból oly jellegzetes és egyúttal mégis oly kivételes emberpéldány. Pedig a művészi alakítás számára majd csak ezután lesz igazán alkalmassá Tisza egyénisége és sorsa; mostanáig a közelmúlt politikai viharok gomolygó fellegei meg-megzavarták részint a művészeknek, részint a közönség egyes rétegeinek a tárgyilagosságát.

Éppen ezért nem célunk kimerítő összeállítást adni mindazokról a szépirodalmi termékekről, amelyekben szereplőül lép fel Tisza, vagy legalább említés történik róla. Csak éppen kiválogatunk néhány jellemzőbb költői alkotást, melyek között vannak a világháború előtt, alatt és után született költemények egyaránt.

Élő személyeket a költők rendszerint álnév alatt szoktak szereplőként alkalmazni, már csak azért is, hogy a művészi eszme minél hiánytalanabb kidomborítása érdekében a közismert valóságon kisebb-nagyobb módosításokat lehessen tenni rajtuk, vagyis hogy a költő magának lehetőleg szabad kezet biztosíthasson. Néha olyan mértéket ölt ez a művészi célú átalakítás, hogy a valóságból vett modellre vonatkozólag csak sejtelmek lehetnek, nem pedig pozitív bizonyítékaink. Viszont a költői hatás tisztaságát, különösen epikai és drámai művekben éppen ilyen módon lehet legjobban megóvni.

A művészi alakítás diszkréciója az az egyik főérdem, amely mindmáig legkimagaslóbbá teszi a Tiszára vonatkoztatható költői művek közül Herczeg Ferenc *Bizánc* című tragédiáját. Negyedszázaddal ezelőtt, a béke veszélytelennek látszó, boldog korszakában született meg ez a költemény, de csak egy évtized óta tudjuk igazán átérezni és méltányolni a benne megnyilatkozó költői jóstehetséget. A tragédia cselekvénye a történelmi múlt messzeségébe van, áthelyezve, de a szerző maga adta meg az útbaigazítást a mű helyes értelmezésére vonatkozólag. Herczeg Ferencet az egykorú magyar belsőpolitikai helyzet rohamos elzúllése ejtette aggodalomba s eredeti költői terve az volt, hogy *Mohács előtt* címen az obstrukció fertőjében fertengő magyar parlamenti élet betegségét választja témául.

De ez a tárgy annyira izgalmas közelségű és annyira „nyers” volt, hogy az esztétikai forma selyempalástját átvérezte és éléktelenítette volna. Ezért tette át Herczeg távoli helyre és időbe a témát. Hogy azonban kihozassa belőle az eredeti ihlet eszmei célzatát, a világtörténelmi köztudattal helyezkedett bizonyos mértékig szembe, úgyhogy magára is vonta a görög nemzeti közvélemény nehezítését... A nemzetét féltő hazafiúi aggodalom a valóságnál sokkal sötétebb képet rajzolt a bukás előtt álló középkori Bizánc népéről, hogy így annál magasabbra állíthassa azt a – magyar hőst, akinek fenséges tragikai hivatását már negyedszázaddal ezelőtt oly csodálatos érzékkel megsejtette... Konstantin bizánci uralkodónak az a jellemvonása, hogy honfitársairól jobb véleményt táplál, mintsem megérdemelnék: összhangban van Berzeviczy Albertnek fentebb már idézett megállapításával, mely szerint Tisza „nem ismerte a maga igazi mivolta szerint a magyar nemzetet”, hanem „konstruált magának egy ideál-magyart”... A *Bizánc* című tragédia keletkezésekor még nem tudhatta, sőt nem hihette senki, hogy alig másfél évtized múlva Tisza István személyében úgy omlik össze egy egész birodalom évezredes dicsősége, mint ahogy Konstantin királyban elbukott Bizánc bástyáin. Ma már tudjuk, hogy így volt.

A XX. század második évtizedében nemcsak a napisajtó, hanem a szépirodalom terén is egyre hangosabbá lett az a fővárosban együvé tömörült intellektuel-társaság, mely a programjában szereplő radikális haladás főakadályát Tisza Istvánban látta. Az említett társadalmi csoport kezén a költészet még inkább politikai célzatok hordozójává lett, mint a korábbi, hazafias hagyományokon táplálkozó konzervatív írók műveiben. Érthető tehát, hogy politikai életünk legmarkánsabb egyéniségével akarva-nemakarva összetalálkozott a friss jelenből tárgyat merítő poéták jelentékeny része. Ez a találkozás aztán, ha Tiszára kevésbé is, de a poéta ízlésére és vérmérsékletére néha annál jellemzőbbnek bizonyult. Egyik napilapunk, hogy „szép”-irodalmi eszközökkel is terjessze politikai hitvallását, – „Verjen meg az Isten!” kezdetű, átkozódó versben támadott Tiszára. A *Budapesti Hírlap* pár nap múlva két névtelen verset kapott és közölt válaszul, mind a kettőnek ez volt a címe: „Áldjon meg az Isten Ő”¹ Maga a nagytehetségű Ady Endre is – tudjuk – mily végletes gyűlölettel harcolt Tisza ellen, költeményeiben is.

Voltak aztán olyan írók is, akik higgadtabb hangon, pl. egyik-másik regényalakjuk szájába adva mondták el Tiszára vonatkozó véleményüket. Ezek az írók tetszelegtek maguknak abban a hitükben, hogy ők szörnyen tárgyilagosak Tisza iránt;

¹ Lásd Tisza-Verseket. Szerk. Szász Károly. 1921. 5-8. 1.

hogy ezt megbizonyítsák, a sok megbélyegző ítélet között néha egy-egy vállveregető megjegyzést is engedélyeztek Tisza számára. Elég lesz idevonatkozólag Kaffka Margit *Állomások* c. terjedelmes regényére (1917) hivatkoznunk, melynek cselekvénye a háborút közvetlenül megelőző évek magyar társadalmáról ad korrajzot. Tisza nem jelenik meg a regény szereplői között, de Pallay Péter néven több ízben esik szó róla. Az egyik regényalakkkal, Gond Tiborral ilyen jellemzést mondhat Tiszáról az író:

„Ő erőskezű, alkuvástalan, kemény labanc... tán még jóhiszemű is, de a bőréből ki nem bújhat! Régi magyar földesúr, nagybirtokos; osztálya minden elfogultságaival, szép lendületei nélkül. Van benne sok elszántság, komor erély és gyűlölet: de sok fegyelmezettség, – ezzel mindig tud hatni, néha valami naiv théátrálításban...” (310. lap.)

Ugyanebben a regényben egy Hort nevű másik szereplő így beszél Tiszáról:

„Jól körülkerített és beboltozott, de kemény koponya! mint egy szárított úritök!”

A „göndör regényíró” közbeszól:

„Egy Browning-golyó azért átaljárná...”

„Kár volna érte – tűnődött Hort. „Ő az egyetlen ember itt, aki akar valamit és hisz önmagának! Ki tudja, nem fanatikusa-e a saját hatalmán kívül még valami jövő-nek, melyről azt hiszi, hogy igazolni fogja őt...” (385-6. 1.)

A Tisza Istvánra vonatkozó egész irodalom leggroteszkebb s legmegbotránkoztatóbb terméke: Hajó Sándor *Az ötvenéves férfi* c. „tragikomédia”-ja. Szeretnénk elhíttetni magunkkal, hogy ennek a színdarabnak semmi köze sincs a nagy magyar mártírhoz. Nem sikerül ez a törekvésünk. Oly otromba nyíltságú vonatkozások fordulnak elő, hogy lehetetlen Tisza Istvánra nem értenünk azokat. Ha pedig a mű főalakját – csak részben is – igazán Tiszáról mintázta a szerző: akkor az olvasó nem tehet egyebet, mint elképedve veszi tudomásul, hova tévelyedhet egy bomlott korszak drámaírójának az ízlése és gondolkozásmódja... Az ötvenéves férfiban, ifjabb Boglári Lászlóban, Tisza Istvánra vagyunk kénytelenek ráismerni, - de Úristen! micsoda családi környezetben találjuk őt! Egy szenilis, félbolond öregnek a fia s egy beszámíthatatlan hisztérikának az apja. Még két másik hisztérika is szerepel, mind a kettő szerelmes az ötvenéves férfiba; ez szintén szerelmes, de szerencsére csak az egyikbe! A család mindenik tagja per „maga” szólítja egymást: fiú az apát, unoka a nagyapát és viszont; a hős búcsúzni is így búcsúzik imádott imádójától: „Isten magával!”... És ezt a botrányos képtelenségekből allé-drámái; Tisza István meggyilkolása után két hónappal adták elő a Belvárosi Színházban I-

Tisza halálának első évfordulóját azonban már nem érte meg az a rezsim, amely az ő holttestén át jutott uralomra.

Még idegen nemzet katonasága tartotta ugyan megszállva maradék-országunkat, – de a Tisza-kultusz már megkezdődött. Azóta október 31-ike a gyászoló nemzeti kegyelet napjává lett. A gyászában is lélekemelő alkalom a költészet mezején évről-évre meghozza a maga lírai termését: 1921-ben Szász Károly már külön kötetecskét válogatott össze belőle s adott ki *Tisza-Versek* címmel (Bárd Miklós, Kozma Andor, Vargha Gyula, Végvári s mások költeményeit),

Az emlékbeszédek szerzői között ott látjuk közéletünk kimagasló alakjait; esztétikai szempontból első helyen állanak Herczeg Ferenc és Ravasz László művészi eredetiségű és költői szárnyalású megemlékezései.

Írónőink közül Tormay Cécile és Papp-Váry Elemérné érezték át legmélyebben a Tisza bukásával és halálával velejáró nemzeti szerencsétlenséget; Tormay a *Bujdosó Könyv* számos helyén tesz említést róla, Papp-Váryné pedig a *Nemzeti Hiszekegy* keletkezését visszaszámaztatja a Tisza koporsójánál érzett lelki megrendültségig.¹

Az ifjúsági irodalomba is bevitte Tisza tragikus szerepének jelképes mezbe takart témáját Szondy György *A ragyogószeműek* c. elbeszélése (1923), melynek cselekvénye a madárvilág körében játszódik le.

Tisza nagy egyénisége körül, a lélektan jól ismert törvényei szerint, immár a legendák képződése is megkezdődött. Nagy József ny. honvédhuszárezredes 1922-iki visszaemlékezése arról szól, hogy Tisza meggyilkoltatásának időpontjában egy az utcáról betévedt puska golyó a Nagy Józsefek

„ablakán keresztül különböző tárgyak között egy karosszéknek figurális nyílásán át eltalálta Tiszának sajátkezü aláírásával ellátott arcképét.”²

A Bánát németajkú népe körében megható legenda él már Tiszáról. Eszerint

„Tisza a mennyországban a fehértemplomi 48-as honvédek és a világháborúban elesett fehértemplomi németek lelkeinek csoportjában és viharos magyar éljenzése mellett megígéri, hogy nemsokára a Bánát visszafoglalására fogja vezetni őket.”³

A külföldön is nem egy költőnek a képzeletét megragadta már Tisza egyéniségének és sorsa tragikumának rendkívüli-sége. A magyar újságok már 1920 első napjaiban jelentik, hogy Schmitt von Hohlenbaum Henrik svájci német író háromfelvonásos szomorú játékot írt *Graf Tisza, die Tragödie der Vergänglichkei*t címmel.⁴ Egy magyar újságíróval folytatott

¹ Budapesti Hírlap 1922 június 8. (Tisza-Évk. 1924. 144. 1.)

² U. o. 1922 február 26. (Tisza-Évk. 1924. 140. 1.)

³ Budapesti Hírlap 1924 január 13. (Lásd a Tisza-Évk. 1, 1926-iki repertóriumát.)

⁴ Lásd pl. Pesti Napló 1919 november 11., Az Újság 1919 dec. 18., Budapesti Hírlap 1919 dec. 24., Pester Lloyd 1920 Jan. 3.

beszélgetése szerint Margueritte Victor francia író a világ-háború előzményeit tárgyaló regényében elismeri Tisza békeszeretetét s kiváló tehetségét.¹ Michaelis Karin dán író is könyvében örökítette meg Tisza iránt érzett csodálatát.² – A Tharaud testvérek *Quand Israel est le rois* c. regényes korrajzukban szintén tisztelettel szólnak Tiszáról, aki őket a kálvinizmus nagy alakjaira: Coligny admirálisra, a Witt-testvérekre és a skóciai puritánokra emlékezteti.³

Nálunk Zrínyihez és Széchenyihez szokták Tisza tragikai fenségû alakját hasonlítani. Akár ennek a hasonlóságnak a megértéséhez, akár általában Tisza megmélyebb gyökérszálakig lehatoló jellemzéséhez, bárminő szakavatott tudományos fejtegetésnél célravezetőbb és maradandóbb hatású megoldásmód volna egy költői lángelme intuíciója, mely a művészet szabadságával és igazságával mutatná meg az utókornak Tisza alakjában nemcsak a halandó embert, hanem a heroszi jellem halhatatlan értékét is. A Tisza-szobor ügyében az országgraszoló szervezkedés már folyik: kívánatos, hogy a költészet eszközeivel is mielőbb márványbafaragja, vagy ércbeöntse s örök nemzeti és emberi példaképpé avassa Tisza alakját egy arra hivatott nagy művész.

¹ A Reggel 1925 május 11.

² Nemzeti Újság 1925 január 31.

³ Napkelet 1924 június.